

**Ю. Ю. БОДНАРЧУК. ПРОЯВИ ПРАВОВОГО НІГІЛІЗМУ В УРСР У СФЕРІ
ОПОДАТКУВАННЯ НА ПРИКЛАДІ ОСІБ, ДЕПОРТОВАНИХ ІЗ ПОЛЬЩІ У
1944–1946 РР.**

Розглядається рівень правового нігілізму в структурі державних органів, зокрема у галузі оподаткування, й наслідки цього для соціально незахищених прошарків українського суспільства у період радянської влади.

Ключові слова: правовий нігілізм, оподаткування, радянська влада, депортовані українці, Люблінська угода, соціальне забезпечення.

Рассматривается уровень правового нигилизма в структуре государственных органов в системе налогообложения. А также последствия для социально незащищённых групп украинского общества в период советской власти

Ключевые слова: правовой нигилизм, налогообложение, советская власть, депортированные украинцы, Люблинское соглашение, социальное обеспечение.

This paper reviews the level of legal nihilism in the structure of state bodies, particularly in the field of taxation and the consequences for the disadvantaged segments of the Ukrainian society in the period of Soviet power.

Key words: legal nihilism, taxation, the Soviet authorities deported Ukrainian, Lublin agreement, social security.

Правовий нігілізм як форма деформації правової свідомості притаманний переважно тоталітарним і авторитарним державам. Одним із прикладів тоталітарної держави і пов'язаного з нею викривлення розуміння й застосування норм права був СРСР. Характерно, що правові деформації поширювалися у владній вертикалі, в середовищі осіб із керівними, контролюючими та правоохоронними повноваженнями. Відхід від правової системи керівництва, підміна системних нормативно-правових актів ситуативними рішеннями призводили до погіршення становища громадянина, передовсім найчутливішої їх частини – осіб, які зазнали примусового виселення з території польської держави та розміщених в УРСР упродовж 1944–1946 рр. На їхньому прикладі можна чітко відстежити рівень правового нігілізму в структурі державних органів, зокрема у галузі оподаткування, й наслідки цього соціально незахищених прошарків суспільства.

Наприкінці Другої світової війни, вирішуючи т. зв. «польське питання», за межі Польської держави були виселені з етнічно українських теренів близько півмільйона корінних жителів. Виселення відбувалося на підставі Люблінської угоди «Про евакуацію українців з території Польщі, а польських громадян зі західних областей УРСР» від 9 вересня 1944 р. Відповідно до Угоди переселенцям для швидкої соціально-економічної адаптації надавали низку пільг, у т. ч. й у сфері оподаткування.

Угоду про евакуацію виконували терміново зі застосуванням примусу. Тому більшість українців зі Закерзоння були виселені примусово, а в УРСР приїхали лише з частиною власності або взагалі без майна. Нерухоме майно, що залишилося на попередньому місці помешкання, підлягало опису, згідно з яким переселенцям видавали акти опису майна. В Українській РСР на переселенців чекали

© БОДНАРЧУК Юлія Юрївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету

напівзруйновані хати без вікон і дверей, земельні наділи, що їх залишили виселені поляки.

Від юридичного закріплення житлових будинків і земельних наділів безпосередньо залежало виконання частини «в» пункту 3 Угоди про пільгове оподаткування евакуйованого населення, де було передбачено звільнити в 1944–1945 рр. від усіх державних грошових податків і страхових платежів господарства, що переселялися¹. Ця норма Угоди відповідала постанові Центрального виконавчого комітету і Раднаркому СРСР від 17 листопада 1937 р., в якій йшлося про низку пільг щодо сільськогосподарських переселенців у містах вселення, в т. ч. звільнення від обов'язкових поставок: у Далекосхідному краї терміном на 10 р., у Читинській області та Бурят-Монгольській АРСР – на 6 р., у Іркутській обл. – на 3 р. і в решті районів СРСР – на 2 р. від часу вселення². Під визначення «решта районів СРСР» підлягала УРСР, де розмістилися переселенці з Польщі.

Податкову політику держави відповідно до Конституції СРСР формували всесоюзні виконавчі органи, тому Голова Раднаркому УРСР М. Хрущов ініціював перед Раднаркомом СРСР надання переселеним із Польщі права на пільгове оподаткування, аргументуючи це тим, що «переселені з Польщі на територію УРСР господарства мають зустрітись у 1945 р. з низкою звичайних складностей, неминучих при вселенні на нові місця, тому не зможуть виконати свої обов'язкові поставки за натуральними зобов'язаннями»³. Відповіддю на лист стала постанова Раднаркому СРСР від 28 липня 1945 р. за № 1872, згідно з якою українців, переселених із Польщі в УРСР, звільнили від обов'язкових натуральних поставок (зерна, овочів, картоплі, продуктів тваринництва) на два роки від часу вселення⁴. Дана норма закону фактично офіційно встановлювала адаптаційний період для депортованих українців та підтверджувала дію статті Угоди про пільгове оподаткування.

Із огляду на наведені директивні постанови, починаючи від всесоюзних центральних органів і закінчуючи республіканськими, податкову політику щодо переселенців планували відповідно до Люблінської угоди і законів СРСР «Про пільгове оподаткування господарств переселенців». Ця політика була спрямована на їх соціально-економічний захист, але не стала винятком із низки невиконаних державних зобов'язань. Велика кількість нормативних актів, що не мали чіткості у формулюваннях, а інколи й суперечили один одному.

Податкову систему підлаштовували під певні соціальні плани для створення прошарку колгоспників й ускладнення функціонування господарств одноосібників. 4 серпня 1945 р. на ім'я завідувача сільськогосподарського відділу при Тернопільському обласному комітеті КП(б)У І. Дебелого надійшло розпорядження за підписом заступника голови РНК СРСР Ю. Вознесенського про звільнення від обов'язкових поставок державі сільськогосподарських продуктів, грошових податків і виплат та від складного страхування терміном на 2 роки від дня поселення на новому місці всіх переселених із Польщі на територію УРСР господарств і новостворених із цих господарств колгоспів⁵. Для отримання пільг у колгоспі мало бути не менше 50% (після 1948 р. – 30%) переселенців. Так колгоспні господарства отримували максимальну кількість пільг, навіть тих, котрі не були прописані в Угоді про евакуацію.

Прямого звільнення від натуральних державних поставок, як у Люблінській угоді, в Інструкції про здійснення цієї Угоди, так і в наступних постановах відповідних відомств не було передбачено. Проте ще на території Польщі пункт

про пільги на оподаткування районні уповноважені уряду УРСР з евакуації зрозуміли таким чином, що евакуйоване населення підлягає звільненню від усіх державних грошових податків і страхових виплат, у т. ч. від державних обов'язкових поставок, що й було доведено українському населенню під час агітаційної компанії. Після приїзду в УРСР господарствам переселенців вручали зобов'язання на постачання державі продуктів тваринництва на 1945 р., що створило велике незадоволення серед переселенців, які при цьому заявили, що їх обдурили⁶.

Правовий нігілізм в оподаткуванні став звичним явищем. Адже повідомлення щодо обов'язкових державних поставок молока, м'яса й інших продуктів тваринництва господарствам переселенців після 1 січня суперечили також постанові РНК СРСР й Інструкції Наркомзагу СРСР, де було зазначено, що до обов'язкових поставок молочних продуктів притягуються колгоспні двори й одноосібні господарства, які мали корів, за станом: для східних областей УРСР – на 1 грудня 1944 р., західних – на 1 січня 1945 р.⁷ А переселенці у переважній більшості прибули в УРСР після вказаних термінів.

Доказом неправомірного виконання постанов уряду є дані архівних джерел, зокрема фінансових звітів, про податки з населення за 1944–1946 рр. Тут не згадано такої пільгової категорії, як «українці, евакуйовані з території Польщі». Місцева влада оподатковувала переселенців на свій розсуд. Так, спогади переселенців, їхнє листування та урядові довідки щодо влаштування останніх свідчать про те, що далеко не всі були звільнені від сільськогосподарського податку, як це дозволяли міжурядовий договір, законодавство СРСР та інструкції Народного комісаріату фінансів. У подальшому щодо цього виникали непорозуміння в місцевих виконавчих органах.

Серед низки спогадів безпосередніх учасників цих подій натрапляємо на діаметрально протилежні твердження. «...Два роки нас не чіпали, та прийшла пора і нам допомагати державі. Контингенти, позики... Брата забрали у ФЗО на шахту в Донбас»⁸. «...Виділили нам землю. Тато повіз на станцію контингент – зерно. Була там черга, то тато приїхав уранці додому, не встиг роздягнутися, щоб лягти відпочити, як у вікно постукали стрибки: «Вези контингент». Тато подивився, що то не буде добра, пішов працювати конюхом до райкому, в якому секретарем був Куценко. Відтоді нам дали спокій»⁹. «На Збаражчині ґрунти були більш урожайні, працювати лемки навіть в умовах здачі позики державі вже у перші роки зводили, як кажуть, кінці з кінцями»¹⁰. Мешканка с. Веселівка Микулинського району А. Яцевич дивувалася й обурювалася, оскільки в 1945 р. на Тернопільщині сталася посуха, тому потрібно було купувати збіжжя, 1 ц якого коштував 2 тис. крб., а коли вона здавала податок (продовольчий контингент – *Авт.*), їй заплатили по 6 крб. за центнер¹¹. Про невиконання постанови про пільгове оподаткування свідчить «довідка про влаштування українських переселенців із Польщі у Волинській області», де сарказм і цинізм влади вилились у наступному твердженні: «Переважна більшість переселенців своїм господарським влаштуванням задоволена, живуть заможно, добровільно здають державі хліб із врожаю 1946 р.»¹² Аналогічно й у Тернопільській області: переселенці хоч і знали про належні їм пільги, але все-таки здавали сільськогосподарський податок нарівні з усіма. Це відбувалось, як правило, в результаті масово-політичної роботи серед депортованих. Адже внаслідок неврожаю у 1946 р. і значної заборгованості області перед державою зі здачі зерна вся масово-політична та культурно-просвітницька діяльність була спрямована на виконання хлібпоставок. Так, у

с. Литятин голова жіночої ради – переселенка, хоча й отримала пільги, здала державі 100 кг зерна. Її приклад повторювали й інші жінки. Вони через газету «Червоні Березани» звернулися до всіх переселенців із закликом наслідувати їх приклад¹³.

Загалом 1946 рік був посушливим у всій Україні, а особливо страждали східні області. Врожайність подекуди не перевищувала 2–3 ц зерна з гектара. Проте план хлібозаготівель в УРСР збільшили з 340 до 360 млн. пудів. Неодноразові звернення республіканської влади в «центр» із проханням зменшити план хлібозаготівель не дали позитивних результатів. Єдиним рішенням, що його запропонував із цього приводу московський уряд, стало перенесення податкового тягара у Західну Україну, де переважали одноосібні господарства. Відповідно, це стосувалося переселенців, зокрема на Тернопільщині, де вони становили 25% населення, і без їхнього залучення до хлібозаготівельної програми виконати план області не мала змоги.

Аналіз тогочасної преси підтверджує факти здачі переселенцями сільськогосподарського податку. Так, зі звіту уповноваженого Міністерства заготівель про виконання річного плану здачі хліба державі за станом на 5 вересня 1946 р. у Великобірівському районі видно, що в селах, де мешкали переселенці, план перевиконано до 150%, що, звичайно, могло бути лише за умови здачі податку переселенцями¹⁴.

Переважна більшість депортованих українців була ознайомена з пунктами Угоди про евакуацію, знала про належні їм податкові пільги й усвідомлювала, що місцеві керівники здійснювали несанкціоновані владою дії. Для групи переселенців із Товстенського району Тернопільської області останньою краплею, що переповнила їхнє терпіння, були дії влади при стягненні податків із збіжжя, що депортовані отримували за накладними про зерно, здане в Польщі. Обурені селяни звернулися до місцевого адвоката Коротова, який скерував подання товстенському райпрокуророві. Останній апелював до обласного прокурора Тищенка. У результаті їхньої діяльності Облвиконком створив спеціальну комісію, що мала детально розслідувати цей інцидент. Після тривалої роботи було встановлено, що «незаконного вилучення зерна з переселенців із Польщі в 1946 р. в Товстенському районі не було. Під час розрахунку окремі переселенці при отриманні з пунктів «Заготзерно» збіжжя на добровільних засадах частину виданого їм здавали на пункт «Заготзерно», за яке отримали своєчасну оплату грішми»¹⁵ (принагідно варто ще раз нагадати, що вартість центнера зерна держава оцінювала у 6 крб., а в цей самий час тожня маса збіжжя на базарах західних областей вартувала 2 тис. крб.¹⁶). Як наслідок, пограбовані селяни були змушені не тільки забути про за безцінь відібране зерно, а й виплатити адвокатові Кротову 840 крб. за надані послуги.

На територію західних областей УРСР депортовані почали масово прибувати в другій половині 1945 р. – першій половині 1946 р., коли дія постанови про пільгове оподаткування практично втратила силу. Адже, згідно з основним протоколом Угоди та постановами і розпорядженнями РНК СРСР, термін дії наказу про пільгове оподаткування був обмежений 1944–1945 рр. Невідповідність згаданої постанови стурбувала представників влади лише 17 жовтня 1947 р., коли Тернопільський облфінвідділ подав у Міністерство фінансів УРСР запит, у якому просив пояснення щодо терміну дії пільг із сільськогосподарського податку переселенцям, які прибули з Польщі. Зокрема, «яку дату вважати датою оселення на

новому місці прибуття в село, чи дату закріплення за господарством будинків і наділення його землею»¹⁷. На це облфінвідділові повідомили, що при визначенні пільг із сільськогосподарського податку переселенцям із Польщі датою оселення на новому місці слід вважати дату закріплення за господарством будинків і наділення його землею, тобто дату трудового влаштування переселенців. Окрім того, рекомендували перевірити оподаткування всіх переселенців і надати пільги відповідно до нового тлумачення.

Не слід забувати, що сільськогосподарський податок був не єдиним, а лише одним із багатьох державних податків. Основні податкові джерела наповнення бюджету СРСР увели в 1944 р.: військовий податок, податок із неодружених і малосімейних, а також підвищили ставку сільськогосподарського податку. В результаті цих нововведень частка прибутків від оподаткування населення у бюджеті збільшилася з 5,2% у 1941 р. до 13,2% у 1945 р.¹⁸ І не в останню чергу – за рахунок депортованих українців, оскільки від згаданих видів податків, окрім сільськогосподарського, їх офіційно не звільняли.

Значно гірше склались обставини у господарствах, члени яких займалися приватним підприємництвом. Якщо вільний економічний розвиток господарств був характерною рисою для суспільно-політичного устрою Польщі, то економічну нерівність у СРСР вважали неприпустимою. Частина переселенців, які в умовах радянської системи спробували створити приватні підприємства й при цьому використовувати права переселенців, зокрема право на пільгове оподаткування, надміру дратувала місцеву владу. Попри те, що у червні 1946 р. всім головам облвиконкомів і секретарям обкомів було спрямоване офіційне пояснення, що пільгами впродовж двох років із часу приїзду на нове місце розселення користуються також особи, котрі займаються торгівлею та кустарними промислами¹⁹, обласні керманічі неодноразово подавали пропозиції щодо скасування згаданим особам податкових пільг. Першим із ініціаторів став секретар Львівського обкому КП(б) У І. Грушецький. Занепокоєння у представників місцевої влади викликав той факт, що у приватних закладах були встановлені випадки, коли особи з числа невакційованих були задіяні помічниками у торгівлі. А головним, очевидно, стало те, що кількість власників приватних закладів невпинно збільшувалась, а оскільки їх не оподатковували, вони отримували достатні прибутки для швидкого зростання обсягів торгівлі²⁰.

Серед депортованого сільськогосподарського населення була певна частина торговців, ремісників або просто підприємливих селян, які прагнули пристосуватися до нових умов, відкривши свою справу, що служила основою їхньої трудової діяльності в Польщі. Для продуктивнішого ведення справи підприємці наймали робітників, що за умов радянської влади було ознакою куркульсько-заможницького господарства. Адже до таких господарств належали ті, котрі використовували в приватному сільському господарстві або промислі на постійній основі найманих робітників, за винятком випадків наймання одного підсобного працівника у ковальському промислі або в кустарному промислі коліс²¹.

Зазначених звинувачень для радянської влади було більш, аніж достатньо, щоби припинити будь-яку діяльність. Але питання оподаткування належали до компетенції центральних органів СРСР, тому республіканський уряд, тим більше керманічі на місцях, не могли прийняти рішення одноосібно. У зв'язку з цим 28 березня 1945 р. управління податків і зборів Наркомату фінансів УРСР запропонувало позбавити податкових пільг осіб, котрі займалися торгівлею та ремес-

лами. Тоді управління податків і зборів Наркомату фінансів СРСР дану пропозицію відхилило²². Але наполегливі прохання врешті-решт зумовили прийняття Радою Міністрів СРСР постанови від 27 жовтня 1946 р. «Про порядок оподаткування осіб із числа евакуйованих із Польщі, котрі займаються торгівлею і дрібно-ремісничими промислами з використанням найманої праці». Згідно з нею вже від 1 листопада 1946 р. прибутки від торгівлі та дрібно-ремісничих промислів із застосуванням найманої праці мали оподатковувати на загальних підставах²³.

Окрім того, у господарській діяльності східно- і західноукраїнських областей були певні розбіжності, що крились у доляльному ставленні до існування приватних торговельних закладів та ремісничих промислів на заході, котрі були забороненими у східній Україні. Так, із метою уніфікації народногосподарського комплексу Української РСР Рада Міністрів СРСР прийняла постанову за № 585, згідно з якою приватну торгівлю та ремесла зі застосуванням найманої праці в західних областях УРСР взагалі заборонили. За вказівкою Міністерства фінансів СРСР фінансові органи західних областей УРСР скасували реєстраційні посвідчення на торгівлю й промисли²⁴, поставивши останню крапку в дискусії влади щодо пільгового оподаткування переселенців. Таким чином, суспільно-політичні умови радянської України вплинули на ліквідацію пільг, задекларованих в Угоді про евакуацію, що, своєю чергою, зумовило ліквідацію серед депортованих малочисленого, але дієвого соціального прошарку – торговців і ремісників.

Отже, у післядепортаційний період для депортованих українців життєво важливими факторами стали аспекти економічного забезпечення, одним із яких було пільгове оподаткування. Дотримання нормативно-правових актів мало слугувати основою для повноцінної адаптації переселенців. Натомість система соціально-економічних гарантій, задекларованих в Угоді про евакуацію та урядових постановках, набула далеко не тотожного втілення в дійсності як результат неадекватного розуміння і правозастосування законодавчих норм на щаблях виконавчої влади, зокрема у податковій сфері.

Правовий нігілізм, що панував у органах виконавчої влади, зокрема в податковій системі, спричинив величезну кількість нормативних актів, що або морально застаріли, або містили декларації і заклики, або не мали ясності й чіткості формулювань та суперечили один одному. Поширена ганебна практика, відповідно до якої закон не діяв доти, доки не обростав інструкціями або відомчими наказами, привела до правової деградації керівного прошарку, породила недовіру переселенців у радянський закон, зневагу до нього. Встановлені державою правові норми не додержувалися державними органами, відомчими і посадовими особами, які прикривали порушення законності виправдувальними поясненнями «в інтересах народу», «для виконання плану». В органах виконавчої влади, зокрема в податковій сфері, тривали деформація правової свідомості державних службовців, а часто і правовий цинізм із боку вищих посадових осіб держави, які діяли за принципом пріоритету доцільності над правом і законом. Загалом в оподаткуванні значення регулюючої функції поступово зменшилось, а переважаючою стала реалізація фіскальної функції у формі вилучення запланованої частини у населення, незважаючи на його дохідність. Унаслідок окреслених негараздів матеріальне становище закерзонців після їхнього переселення, в умовах радянської політичної системи ще більше погіршилося.

1. *Лановик Б., Свинко Й.* Межовий край у вогні (Польсько-українські взаємини у 1944–1947 рр.). – Тернопіль: Воля, 2004. – 340 с. 2. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління в Україні (далі ЦДАВО України).* – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 2626. Матеріали о переселенні українського населення с території Польши на Україну и польских граждан с территории Украины в Польшу – Арк. 108. 3. Там само. – Арк. 109. 4. *Сергійчук В.* Трагедія українців Польщі. – Тернопіль: Вид-во «Тернопіль», 1997. – С. 169; *Державний архів Тернопільської області (далі ДАТО).* – Ф. п-1. – Оп. 1. – Спр. 284. Інформації, справки обкома партії в ЦК КП(б)У об організаційній и масово-політичеській роботі среди репатреированого українського населення из Польши и среди поляков, уезжающих в Польшу. – Арк. 15. 5. *Боднарчук Ю.* Аграрна політика радянської влади щодо українців, переселених з Польщі в 1944–1946 рр. // *Формування економічних відносин в умовах становлення ринку: Зб. наук. праць ТДЕУ: Вип. 9.* – Тернопіль, 2005. – С. 438. 6. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 12. Справка управления о льготах для переселенцев, эвакуированных из Польши на территорию УССР и обложении их государственными обязательными поставками на 1945 г. – Арк. 1–2. 7. Там само. – Арк. 3. 8. *Лановик Б., Свинко Й.* Цит. праця. – С. 109. 9. Там само. – С. 137. 10. Там само. – С. 148–149. 11. *Сергійчук В.* Цит. праця. – С. 336. 12. Там само. – С. 338. 13. ДАТО. – Ф. п-1. – Оп. 1. – Спр. 591. Справки, информации, докладные записки, письма сведения обкома партии в ЦК ВКП(б) и ЦК КП(б)У о работе с кадрами, восстановлении и развитии народного хозяйства области, работе МТС и организационно-хозяйственном укреплении колхозов, работе земельных обществ, подготовке школ к новому учебному году. – Арк. 133. 14. Допомога переселенцям // *Зоря.* – 1946. – № 45. – 8 вересня. – С. 1. 15. *Система оподаткування українців, депортованих з Польщі в УРСР у повоєнний період // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.* Серія: Історія. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2008. – Вип. 3. – С. 169. 16. *Сергійчук В.* Цит. праця. – С. 336. 17. ДАТО. – Ф. р-290. – Оп. 5. – Спр. 922. Доклады, справки и переписка с Министерством Финансов УССР и местными финорганами о налоговой работе – Арк. 122. 18. *Боднарчук Ю.* Цит. праця. – С. 438. 19. ДАТО. – Ф. п-1. – Оп. 1. – Спр. 284. – Арк. 15; *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України).* – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2605. Інформації, переписка, о ходе эвакуации, хозяйственного и бытового устройства украинского населения прибывшего из Польши. – Арк. 238. 20. ЦДАГО України – Ф. 1 – Оп. 23. – Спр. 2609. Общая сводка по эвакуации украинского населения из Польши и польских граждан с территории УССР. – Арк. 25. 21. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 2630. Матеріали по вопросам индивидуального пользования земель в Западных областях УССР после освобождения территории Украины от немецкой оккупации. Арк. 27–34. 22. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2605. Інформації, переписка, о ходе эвакуации, хозяйственного и бытового устройства украинского населения прибывшего из Польши. – Арк. 264. 23. Там само. – Арк. 211. 24. Там само. – Арк. 211–212.